

Originalartikkel i Tidende, januar, 1922

Tænder og tandverk i norsk folkemedisin

Av I. Reichborn-Kjennerud

OM FORFATTEREN

Ingjald Reichborn-Kjennerud, født 27. juni 1865 på Hamar, død 7. august 1949 i Oslo, var lege og medisinalhistoriker. Gjennom det meste av sin karriere var han militærlege, men kombinerte dette med en omfattende medisinsk historisk og kulturhistorisk forskningsvirksomhet.

Han vokste opp i Halden med en skolemann som far og arkitekten Johan Joachim Reichborn som tippoldefar. Etter examen artium i 1883 studerte han etter farens anmodning sløyd i Sverige, samtidig med at han oversatte Edda til nynorsk og skrev artikler. Tross stor interesse for norrønt og latin, begynte han på medisinstudiet og arbeidet samtidig som assistent for oppdagelsesreisende og etnograf Carl Lumholtz i 1885. Han tjenestegjorde som distriktslege og militærlege (sekondløytnant) i Kristiania, Kristiansand og Harstad fra 1911 til 1918.

Fra 1919 bodde han i Halden, og med språkforskerne professor Hjalmar Falk og dosent Nils Lid studerte han folketro og skikker omkring tradisjonell medisin i Norge. Arbeidet resulterte i 1923 i en doktoravhandling *Lege-rådene i den eldre Edda og Våre folkemedisinske lægeurter*. Hans uavsluttede hovedverk er *Vår gamle trolldomsmedisin I-V* (1927–47). Han har også utgitt «Kokebok for den norske hær».

Han var far til Ingjald Reichborn-Kjennerud, (1901–81), tannlege, professor i odontologi og Det odontologiske fakultet i Oslos første dekan.

Tidendes nåværende redaksjon har laget mellomtitlene og trukket ut referansene i egen liste for å lette lesbarheten. Originalspråket i artikkelen er bevart uten endringer.

Illustrasjonene i artikkelen er hentet fra Yay Images.

Reichborn-Kjennerud I. Nor Tannlegeforen Tid. 1922; 32:47–55, 109–129.

Tandfé – tandgaven

De gamle nordmænd i sagatiden gjorde meget væsen av den nyfødtes første tand, og frembruddet var en familiebegivenhet som har sat merker i skikken vi kan finne levninger av den dag i dag. Den lille eier av den nye tand fik da gjerne en tandgave, *tandfé*. Det kunde være sverd, en ring eller hos rike folk en træl, som helst skulde være født paa samme tid. Haakon Jarl hadde saaledes faat trællen Kark som senere dræpte Jarlen. I en av eddasangene, Grimmesmaal 5, heter det at Frøy fik Alvheim i tandfé, og i middelalderen blev gaarder git bort paa denne maaten (1). Skikken findes endnu i flere bygder som Østerdalen og Telemark. Somme steder gir de barnet en ku, og denne faar da gjerne et navn som passer for anledningen, t.eks. Tandros. Slike kunavn kan en ogsaa finde der skikken ikke længer er kjendt. Hos finnefolket nordpaa faar barnet ofte et lam med horn eller en ren (2). Ogsaa paa Island og i Sverige er det spor av denne skikken.

Denne høitidelighet med den første tanden bunder vistnok i en ældgammel opfatning av at den nyfødte ikke ble regnet for et virkelig menneske før denne tanden var kommet. Dersom et barn hos de gamle romere døde før det hadde faat tænder, blev det ikke brændt som andre, men bare jordet, sier Plinius.

Kjøpetand og guld tand

Interessen for ens egne naturlige tænder er ikke altid særlig stor blant folk. Det hører med til kulturens skyggesider at det paa somme steder sættes mere pris paa de kunstige løstænder. Nordpaa der de kaldes «kjøpetænder», fører de eiermanden likesom op i en høyere rangklasse og skal endog være eftertraktet som konfirmationsgave. Ellers tales der ikke meget om tænderne blant folk. Det er først naar deres utseende avviker fra det normale, eller naar tandverken melder sig, at de ofrer dem mere oppmerksomhet.

Naar tændernes farve, form eller stilling gir sig tydelig tilkjende i et menneskes utseende faar dette gjerne sit sproglige uttrykk, dette har vi eksempler paa baade fra nynorsken og fra det gamle sprog.

Særegenheter ved en tand kunde gi anledning til at manden fik et tilnavn. En som hadde en svart tand, blev hetende Blaatand, en anden blev kaldt Guld tand, kanskje fordi han hadde en glinsende gul tand (3). Om en Harald heter det «at tennir váru miklar ok gulls litr á», Gud en Heimdal hadde tilnavnet Gullintanni fordi han hadde gyldne tænder (4).

En tand som er længre eller mere utoverbøid end de andre, kaldes i folkesproget *vigtand*, og et menneske som har stor avstand mellem tænderne sies at være romtændt eller glistændt, en med stumpe fortænder er tvertændt o.s.v. En stor aapning mellem fremtænderne kaldes *lygnarskar* fordi dette i folketroen er et merke paa at manden er løgnaktig. Brede tænder derimot er merke paa et godt hjerte (5, 6). At folkevittigheten har fundet træffende betegnelser for overbid og underbid er ikke at undres over. Vi kjender alle fra den nyere tid uttrykket «at gaa med tænderne paa tørk» o. lign.

Tænder og sygdom

Med større eller mindre grund sætter folkemedicinen tænderne i forbindelse med andre sygdommer. Hjørnetanden kaldes stundom øientand, og dette skriver sig fra troen paa at den staar i forbindelse med øiet paa samme side. Det er ikke sjelden at folk særlig kvier sig for at dra den ut fordi de tror de derved skal skade øiet. Dette er ogsaa kjendt i sydgermansk folkemedicin (7), men det har som vi vet ikke noget med virkeligheten at gjøre.

Naar skjorbuk i Setesdal kaldes *tannsjuke* (8) beror det imidlertid paa en riktig iakttagelse da en smertefuld lidelse i tandkjøttet med løsning av tænderne hører med til denne sygdom. I Biskupa sögur fortælles det om biskop Arne at han mistet flere tænder under denne sygdom (9). Men skjorbuk er nu saa sjelden at dette har mindre betydning.

Det er i vort land, likesom sikkert mange andre steder, en stor tilbøielighet til under tandsprettingen at gi denne skylden for alle de sygdommer som melder sig hos barnet i denne tid. Denne tro kan selvsagt bli farlig naar en lær være at søke læge fordi det heter at det bare er «vondt for tænder», noget som en tænker gaar snart over. I denne tid tyr en ofte heller til mange slags husraad som efter folketroen skal lette tandsprettingen. De gir barnet en «tandrot» at tygge paa, d.e. fiolrot, irisrot eller faar et halsbaand av pionkjerner. Dette sidste har i folkemedicinen ordet for at kunne forebygge krampe under dentitionen, *tandfang* eller *tandslag* som det kaldes, og dette halsbaandet skal endog hindre at barnet senere faar falde-syge, epilepsi. Disse midler er tusener av aar gamle. Irisroten blev anbefalt Plinius og Dioskurides som levde før Kristi fødsel, og pionkjernene som raad for krampe er nesten likesaa gamle. Dette gaar igjen hos en række middelalderlige forfattere og brukes endnu av folkemedicinen i mange land (10).

Søk hjelp hos musen

Den næste gang tænderne minder menneskebarnet om sin tilværelse er ved tandfældingen. Vi støter her paa det underlige forhold at folkemedicinen ved denne anledning søker hjelp hos et litet dyr av gnavernes familie, nemlig musen, som barna ber om at faa en ny tand. Den rolle musen har spillet i den folkemedicinske opfatning av tænderne og særlig ved tandfældingen, er merkelig baade i for sig, og fordi den er saa utbredt. Det er ikke bare hos os det er tale om at være «mustændt» eller at ha mustænder, det er noget vi finder igjen hos nærsagt alle folkeslag vi har opplysninger om. Hippokrates anbefaler et tandpulver med tre mus som en væsentlig bestanddel, og Plinius sier at museaske skal være godt til dette bruk, foruten at asken av muselort hjelper mot tandverk naar den lægges i den hule tand. (11). Naar det klødde i gummene paa barna, skulde de efter Dioskurides spise husmus.

Musen har i folketroen som særlig opgave at skaffe en ny tand istedenfor den som fældes. Melketænderne kaldes derfor mustænder paa flere sprog: «Mausezähne», «dents de souris», o.s.v. Naar barnet kaster den fældte tanden fra sig, sier det frem en remse, og denne er temmelig ensartet i de forskjellige land. Jacob Grimm nævner at barnet stikker den fældte tand ind i et musehul:

*Maus, da hast du einen hölzernen Zahn,
Gib' mi reinen beineren dran.*

I andre tandfældingsformler tilbyr de musen en bentand og ber om at faa en av jern og staa igjen. Lignende formel kjendes i mængdevis ikke bare fra germanske land og de gamle østeriske land, men ogsaa fra Rusland og andre slaviske riker. I mange tilfælder kastes den fældte tanden i ovnen eller bak denne. Det vil imidlertid føre for vidt at følge denne regle videre paa de vildsomme veier, vi skal bare merke os at en tysk reisende har fundet en lignende hos djagatainegrene.

Intet under derfor at vi finder tandfældingsformlene i alle nordiske land, Finland iregnet. Hos os lyder den gjerne saa:

*Mus, gje meg ei beintonn
istaenfor ei gulltonn
(Bø i Telemark)*

eller vil du gi mig en bentand, skal du faa en guld tand. Slike er kjendt fra hele Norge, med smaa avvikelser. Det er saaledes optegnelser fra Troms, Lenvik, Ibestad, Ofoten, Saltdal, Folden, Trøndelag, Rør-

aas, Kvikne, Rendal, Storelvdal, Dovre, Hadeland, Eiker, Romerike, Brunla, Lister, Mandal, Bergen, Hordaland, Romsdal (12).

Ild og sol

Paa de fleste steder i Norden kastes den fældte tanden i ilden og det svenske Finland følger i dette stykke skikken i Sverige, mens man i den finske del av landet kaster tanden mellom ovnen og brandmuren (13). Ogsaa i Mark Brandenburg kastes tanden bak ovnen (14). I Norge sættes den sjelden ind i en vægspræk eller i en kubbestol, men næsten altid ofres den til ilden, likevel er det mest musen som blir bedt om den nye tanden (15, 16). Da Loke (loge, lue) er ildens representant i den nordiske mytologi, anropes han stundom med navns nævnelse om at levere den nye tanden. Dette er kjendt fra Sverige (17). En direkte henvendelse til ilden uten at nævne Lokes navn eller musen har vi fra Nord-Norge (18). Vi har ellers flere andre levninger baade fra ilddyrkelsen og soldyrkelsen i vor folketro. Ogsaa fra andre land er det eksempler paa at de henvender sig til ilden eller ogsaa til solen ved tandfældingen. I Steiermark ofres tanden til ilden (19). Araberne ofrer den fældte tanden til solen (20).

Musen har saaledes i alle fald i Norden den første plass naar det gjælder at sørge for en ny tand. Det gaar saaledes ikke an bare at la den faa rollen som «Lokes arvtaker» som det har været sagt (21). Det er ellers flere som har hævdet at musen skulde ha hat en særlig mytologisk betydning ved tandfældingen, men dette er litet rimelig. Det er vistnok den lille gnavers solide tænder det gjælder at faa maken til.

En jækse av guld

Det er et merkelig drag i næsten alle de norske tandformler, at den fældte tanden som bydes musen, kaldes en guld tand. Øiensynlig er det meningen at gjøre den til en værdifuld byttegjenstand for musen for at denne skal gi en god bentand isteden. Saa vidt jeg vet er det ikke noget sidestykke til dette i andre land. Derimot har man eksempler paa at det blir bedt om en *guld tand*. Dette er kjendt fra Schlesien og Pommern: det har imidlertid en historisk bakgrunn som fortjener nærmere omtale.

I landsbyen Weigersdorf i Schlesien blev det i 1586 født en gut som i sit syvende aar fik en jækse av guld. Dette vakte en umaadelig opsikt ikke bare i landsbyen der han bodde, men i hele Europa. I 1594 blev saken nøie undersøkt av en medicinsk professor Jacob Horst som skrev en lærd avhandling paa latin om dette enestaaende tilfælde: «De aureo denta maxillari puneri Silesii etc.» som utkom i Leipzig i 1595. Boken, som findes paa vort universitetsbibliotek, indeholder bl.a. forsøk paa en naturlig forklaring av fænomenet (22).

Folk valfartet til den lille landsby for at se paa dette under, og den fattige gut fik sig mangel en skilling. Men saa kom nogen aar efter forklaringen. Guld tanden var imidlertid blitt avslitt paa kro-

nen, og bentanden tittet frem. Det hele viste sig at være et fiffig bedrag utført av en dyktig guldsmed. Denne hadde forsynt tanden med en kapsel av guld, som var saa godt gjort at ingen av de lærde kunde opdage at det var et kunststykke. Denne gyldne tand fik likevel en stor berømmelse og blev foreviget baade i dikt og prosa. 80 aar efter gjentok fænomenet sig i Wilna, Polen, med et lignende resultat.

Det er ikke umulig at denne over hele Europa bekjendte historie kan ha paavirket vor tandfældingsremse om guld tanden som skal erstattes av en bentand, men da guld tand flere ganger nævnes i den norrøne litteratur, skal vi ikke være helt sikker paa dette. Saken har ogsaa en anden side nemlig den tekniske. Det fortjener særlig oppmerksomhet at guldsmedkunsten den gang stod paa en saa høit standpunkt at et slikt bedrag overhodet var mulig (23).

Tandpleie i norsk folkemedisin

Nogen bevisst tandpleie kjender den norske folkemedisin ikke. Det maatte da være kvaetygningen. Denne skik har været almindelig baade her og i Sverige og har sikkert hørt hjemme her i umindelige tider mener det er kvaetygningen det gjælder i Hålf's saga naar marmælen paa spørsmålet om hvad det er bedst for menneskene, svarer:

*kalt vatn augum
en kvett tönnum*

d.e. kaldt vand for øinene og kva for tænderne. Men denne oversættelse er meget usikker (24, 25).

Tandverk nævnes sjelden i sagaene. I Biskupa sögur I 195, fortælles om en kone som hadde verk i en av jækslene, og at tanden løsnet. Fund av hodeskaller fra den nordiske oldtid viser ogsaa at de gamle nordboere hadde udmerkede tænder, men den tid kom at de stod for fald (26). Den tandsygd som angriper tænderne, kaldes i bygdemaalene enten *tandrôt* eller *tanaat*. Det første ordet som svarer til det svenske *tandröta*, betegner lidelsen som en raatning-proces, mens det siste viser at sygdommen opfattes som voldt av et ngagende dyr, og dette er i folketroen en mark.

Tandmarken

Tandmarken eller som den kaldes i Danmark, tandormen, er sikkert det ældste hypotetiske sygdomsdyr vi kjender. En tysk forsker v. Oefele har paavist den i en babylonisk tandverksrecept i kileskrift der den forekommer sammen med det ældste tandverkmiddel, hyoscyamus (27). Vi finder baade tandmarken og hyoscyamus i egyptisk og indisk medicin, og de gaar igjen i den klassiske oldtids-medicin, i middelalderens og nutidens folkemedisin baade hos os og i andre land.

At troen paa marken som tandverkens aarsak er meget utbredt kan vi bl.a. se av de mange remser i Bangs Hexeformularer... «der er en mark under minde tænder» (nr. 213), «mark og verk og ve æt up tænderne mine» (nr. 133), «hør du lede mark som sitter i N. N.s tand» (nr. 1433), jfr. ogsaa nr. 1153 og 1189. Det kan være flere omstændigheder som styrker folks tro paa tandmarken end bare det at den verkende tanden ser ut som den er «makketen». De gnagende smerter gjør sit, men ogsaa den materiefylde benhinde som følger med naar tanden dras ut, har visst støttet denne folkemedicinske teori. Disse markene beskrives baade hos os og i anden folkemedicin som flerfarvede:

*Jeg har en orm i mine tænder
hvad heller de ere røde eller hvide eller graa,
da skal de saa visselig dø,
som Jesus er fød av en jomfru Mø*

Fra Danmark har Ohrt en række eksempler paa tandmark av flere farver, tilsvarende tyske findes hos Mannhard og Hovorka und Kronfeld (28–30).

Det sier sig selv at folkemedicinen er meget optat av selve tandverken som er en saa almindelig plage

*Dæ æ aller større onn
hell å ha so i tonn,*

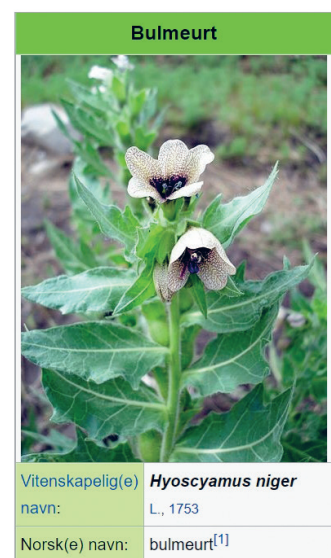
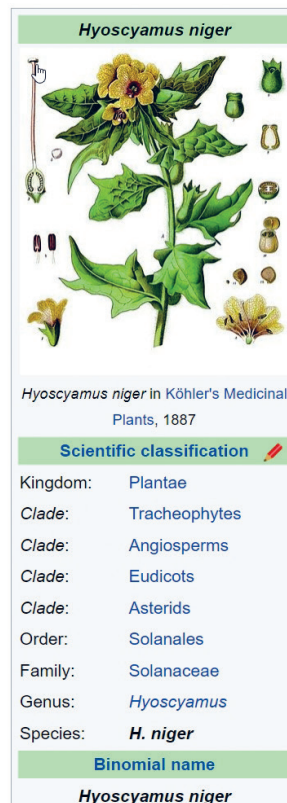
sier de i Telemark, men saa har folk ogsaa mange «raader» som skal hjelpe for den. Den sammenlignende folkemedicin viser at flere av disse har en ærværdig alder, og at ikke faa er fælleseie for flere land.

Raad for tandpine

For oversiktens skyld skal vi dele ind tandraadene i grupper: de direkte som paa en eller anden maate bringes i berøring med tanden, de indirekte som antas at virke mere paa avstand, de sympatiske som mens at hjelpe ved overføring og de som har sin rot i den rene overtro.

De direkte virkende

Av de direkte virkende tandraader skal vi først nævne den urt som har størst historisk interesse og som har krav paa at være den ældste i bruk, *Hyoscyamus niger*, vildrot, d. bulmeurt. Da denne giftige urt har narkotisk virkning, kan vi ikke frakjende den en viss dulmende indflydelse, men folkemedicinen har sin egen mening om dette, og den hviler i alle fald delvis paa et andet grundlag (31). Naar frøene av denne urt fra ældgammel tid har været brukt til røking mot tandverk, kommer dette av et eiendommelig forhold som viser sig

Skjermddumper fra Wikipedia.

naar de sprækker under ophetningen. Frøhvitene kommer da like som krypende ut av skallene, og folketroen har av dette fundet ut at det er tandmarken som er røkt ut av tanden. Dette har git folk troen i hende, og har gjort det mulig at vildroten har kunnet bevare sit ry som tandverkraad det ene tusenaar efter det andre. Som ovenfor nævnt findes hyoscyamus i de ældste babiloniske tekster sammen med tandmarken, og disse to har saa trofast holdt lag like til vore dager.

Det vilde føre ut paa viddene om vi skulle følge marken og vildrotfrøene gjennom alle disse aar, men vi skal fæste os ved nogen av merkestene fra middelalderen og nedover. I en angelsaksisk lægebok fra 900-aarene heter det: for tandmark, ta ekenøtmel og hyoscyamusfrø like meget av hvert, bland det sammen og lag det til et lys; la det brænde og la røken komme ind i tanden, læg et svart klæde under, da vil marken falde paa dette (32).

I det berømte salernitanske læredikt fra 1100-tallet kan vi læse det samme:

*Sic dentes serva, porrorum collige grana
ne careas jure, cum hyoscyamo ure,
sique per embotum, fumum cape remotum.*

Endelig sier en middelengelsk lægebok fra 1400-tallet: «pro dolore dencium de vermibus, take hennebane seed etc.» (33). Hos os møter vi vildrotfrøene mot tandverk omkring midten av 1700-aarene i foged Wiels beskrivelse over Ringerike og Hallingdal og omtrent samtidig har Gunnerus det i sin Flora Norvegica fra Gudbrandsdal, der urten kaldes tandverksgras. At den kaldes «tandurt» i Danmark anviser den en lignende plass i dansk folkemedisin (34, 35). I Tyskland, Holland og England finder vi det samme (36).

De andre urter som den norske folkemedisin bruker eller har brukt mot tandverk har ikke en saa merkelig historie, men vi skal omtale nogen av dem. I en gammel folkelig lægebok fra Ulvik i Hardanger nævnes neslerøtter, enebær, pimpinellerot – helst fastende om morgenen – solvendel, *Helianthus annuus*, indtullet i bomuld som legges paa tanden, tormentillerot, hvitløk o.fl. Lægeboken har ogsaa raad for løse tænder: «polley thør, støt oc pulver deraff paalagt, daa fæster dj» (polley: *Mentha pulegium*), «grøne salvie blade oc grøn Jsop ædt for thandløs» (37).

Fra senere aar har vi andre tandurter: trollbær, *Actæa spicata* (38). Tandpinegras eller tandrot, *Pimpinella saxifraga*, er den samme som forekommer i den gamle lægebok fra Ulvik; den har i Telemark været brukt til at lægge fersk paa tanden (39). I Land sætter de «ormeabær» som er de tørkede bær av sintogsroten, *Convallaria verticillata*, paa brændevin og bruker dette paa tanden.

I Hattfjelldal har de paa samme maate «tivedbærbrændevin» paa tanden, d.e. bærene av *Daphne mezereum* utbløtt i brændevin. I Tolgen legger de ryllikrot i den hule tanden. Paa Island tygget de ryllik mot tandverk i middelalderen (40). I Østfold har de brukt asken av øientrøst, *Euphrasia officinalis*, dekokt paa tandgras, *Sclephantus annuus*, eller paa reinfan til at lægge paa tanden i en klut (41). Tobakken maa ikke glemmes. Den brukes mange steder baade like paa tanden og paa anden maate (42).

I Elverum regnet de bjerkeolje eller næverolje for at hjelpe mot tandverk. Før kreosoten var kjendt som farmaceutisk præparat, hadde folkemedicinen fundet frem til noget lignende. I Storelvdal sætter de et kræmmerhus av papir paa en tallerken, tænder fyr paa og lar det brænde ned. Den gule oljen som blir igjen, brukes paa den vonde tanden, og dette er jo kreosot at kalde for. Den samme fremgangsmaate er kjendt i Steiermark og i Schwaben (43, 44).

I Søndfjord bruker de kamfer og «blaasteinvatn» og Fyrisdal almindelig matsalt, dette sidste er ogsaa kjendt i hollandsk folkemedisin og fra Nordens middelalder (45, 46). I Elverum tar de en bille de kalder blankdivil, *Scarabæus violaceus*, og har den paa brændevin til at lægge paa tanden.

I folketroen har flere sundhetskilder ordet for at være gode til at hjelpe for tandverk. I flere tilfælder er dette kilder som i gamle dager har været holdt for hellige og som har været søkt for mange

slags sygdommer. I Land har de en slik ile som folk tyr til naar de har tandverk. Særlig skal nordrindende vand være godt. Den som har tandverken maa da gaa til selve kilden, ta vandet i munden, holde der en stund og saa spytte det ut igjen i det rindende vand, saa verken kunne forsvinde med strømmen. Men saa maatte en samtidig læse en eller anden «tandverkbøn» t.eks. denne som er fra Urskog (47):

*Ta salt og vand i mund
og spyt i ilende grund
saa skal det bli godt i samme stund*

Slike remser er det mange av, og de maa ha gaat fra land til land. Fra Würzburg har vi saaledes maken (48):

*Ich gehe in den Grund
nehm' Wasser in mein Mund
und halt' es in mein Mund
und spei' es wieder in den Grund,
so werden meine Zäh'n im Namen Jesu Wieder gesund.*

Disse tandverkbønnene skal vi siden komme tilbake til.

Det er ikke altid tandverkraadene er saa appetitlige som det klare kildevand. Mange steder brukes saaledes ekskrementer av forskjellige slag til at lægge i den hule tanden. Sandsynligvis er dette langt mere utbredt end mine optegnelser viser (Saaler, Sandsvær, Numedal, Nord-Frøya, Ryfylke) for den samme raaden har de mot bylder, betændelser og lignende over hele landet. Dette er ogsaa kjendt som raad for tandverk i andre land.

Folkemedicinen bruker ogsaa mekaniske og termiske midler mot tandverken. Jeg mener ikke med dette at smeden eller en anden hjelpsom mand drar tanden ut med en knipetang. Men det hænder ikke sjelden at en søker at «dræpe nerven» eller «stogge verken» ved at stikke en gloende spiker ned i den hule tanden. Dette gjør de saaledes i Elverum. I Tyskland dræper de tandmarken paa denne maaten (49).

En særstilling indtar i folkemedicinen den lange række av forskjellige tandpirkere som tanden eller tandkjøttet skal stanges til blods med. Men her er det ikke om at gjøre at virke mekanisk paa tanden, saa det hører ikke hit. I folkemedicinen hviler det en særlig mystik over tandpinkerer, og det kommer ogsaa an paa det som gjøres med den efterpaa. Vi skal derfor komme tilbake til dette senere.

Indirekte tandverkraader

Saa har vi de indirekte tandverkraader, de som folkemedicinen tror virker paa længre hold. Fra videnskabelig synspunkt ser det ut som vi her bare har med den rene overtro at gjøre, men ved nærmere undersøkelse vil det vise sig at i alle fald nogen av dem ikke er helt uten rimelig grundlag. En del av disse fjerntvirkende stoffer lægges paa kindet, somme i eller ved øret, mens andre skal virke paa endda fjernere steder.

Paa kindet har de i Østfold, Nordfjord og andre steder lagt den skarpe vasspepar, *Polygonum hydropiper* (50), i Finnmark kattelort og i Østerdal svinelort, begge i fersk tilstand. I Sundhordland bruker de et omslag av kokt hestemøk indlagt i tøy. Ældre folk husker endnu fra sin barndom at de fik urteposer paa kindet mot tandverk.

At lægge ind løk eller andre skarpe stoffer eller varm olje i øret er temmelig almindelig, og dette hviler paa den riktige iakttagelse at tandverk særlig fra underkjæven ofte straalere ut i øret. En tobaksbuss som var blitt lagt ind i et øre for tandverk,

tok jeg engang ut 20 aar efterpaa og høstet ros for den gjenvundne hørsel. Men naar folk i Gudbrandsdal legger tobakken ind i øret paa den motsatte siden av tandverken, blir det mindre let at forstaa virkningen. En anden sak er det i Elverum der de har harefett i øret; men harefettet driver utover, sier de, og derfor maa det lægges i det motsatte øret, ellers gaar verket længre ind.

En merkelig maate at bruke indirekte tandraad paa gjælder hvitløken. Denne lægger de i et søkk ved haandleddet paa tommelfingersiden. Dette har jeg fra Alteidet i Nord-Norge. En kunde tro at dette var enestaaende og et tilfældig paafund, men det viser sig at det ogsaa brukes i andre land. I Steiermark binder de hvitløk paa den tilsvarende «puls» d.v.s. ved tommelfingeren mot tandverk. Men dette findes allerede i den gamle rabbinske literatur, i Talmud som anbefaler at lægge en hvitløkknop paa tilsvarende tommelfingernegl. Vi maa undres over denne slags avledende behandling, men endda mere over at den har fundet veien op til grænsen til Finnmark.

At det skal være god hjelp ikke bare mot tandverk men ogsaa mot gikt at gaa med en raa potet i lommen er almindelig tro paa flere steder som i Bodø, Storelvdal og Bergen, og det er tillike kjendt i andre land. I England er det endog dannede folk som ikke tør gaa ut uten at ha den raa poteten paa sig (51).

I en bok som kom ut i 1915, Lægende urter, deres innsamling og bruk, læses: «Forebyggelsesmiddel mot tandpine: Vask hver mor-

gen ansigtet med rent koldt vand, men tør det først efter 5 minutters forløp. Dette pleier at bringe ro til dem for hvem intet middel mere hjælper». En ser av dette at den nyere folkemedicin heller ikke er raadløs. Vi er dog ikke alene om den slags boteraader. Jeg har fundet det igjen i hollandsk folkemedicin bare med den forskjell at de der vasker bakhodet i stedet for ansigtet (52, 53).

Som en levning fra den tid da aarelatning skulde hjelpe for alle sykdommer, har vi endnu i Land og Hegre den skik at aarelate under tungen for tandverk, og hjælper ikke dette skal en aarelate «den gren av pulsen som gaar til lillefingeren». Denne indirekte tandverksbehandling er ogsaa kjendt i Danmark og Sverige. I en svensk «Bondepractica» heter det saaledes:

*Hafver du tandvärk, skall du förstå,
Da skall du en åder under din tunga slå.
Därmed blifver pinan stillt,
Om du efter dette råd göra villt.*

Den sympatetiske behandling

Den sympatetiske behandling har i regelen til maal at overføre en sykdom fra et menneske til et andet, til et dyr, til et levende trø eller til en livløs ting. Dette kan gaa for sig paa mange maater. Ofte bestaar det i at nogen som har været i berøring med den syke brændes op, kastes bort t.eks. i rindende vand, spises op t.eks. av et dyr. Dette slags kurer er ogsaa kjendt for svulster, vorter, bylder og en hel række sykdommer. Behandlingsmaaten findes det spor av hos de gamle græske og latinske klassikere (54), men i middelalderen blev sympatikurene sat formelig i system av Paracelsus som døde i 1541; det er han som begyndte med at føre tandverken over paa trøer.

En vil kanske undres over at troen paa disse merkelige raader har kunnet holde sig saa længe tiltrods for at effektiviteten stadig blir sat paa en hard prøve. Ved bedømmelsen av dette forhold maa vi huske paa at det psykiske moment har meget at si selv ved en saa «virkelig» sak som tandverken. At verken ofte blir borte mens en er paa vei til tandlægen er jo en av de mest kjendte beviser paa dette og forklarer det ufortjente ry som den sympatetiske tandbehandling har kunne bevare nedigjennem tidene. Det heter ellers ofte ved bruken av disse midler at de bare hjælper ved første gangs tandverk, og denne reservation hjælper jo litt paa troen dersom den ofte blir rokket ved at kuren slaar feil. Dette forbehold har folkemedicinen gjerne i bakhaanden ogsaa ved andre kurer (55).

Ved sympatikurene kommer det ikke bare an paa den gjenstand som overfører sykdommen, den maa selvsagt ha sine mere eller mindre mystiske egenskaper, men det væsen eller den ting som skal ta imot sykdommen, er likesaa viktig. Ofte skal det ha noget med

døden eller kirken at gjøre. Det kan være en død mands tand, et dødningeben, en likkisteflis, en naal som har været brukt til at sy likklær med, en sten fra en grav eller en flis av kirkedøren. Gjælder det en tandpirker av træ, maa den være av et bestemt træslag, men det kan ogsaa være tandpirkere av ni forskjellige træslag. Flisen maa gjerne være tat paa en bestemt maate, paa et bestemt sted og til bestemt tid.

Tandverken kan podes eller manes i et voksende træ, den kan hamres ind i en kirkedør, fæstes til en jordfast sten eller sendes av sted med rindende vand. Den sympatetiske overføring kræver dessuten ofte at det samtidig sies frem en tandverkbøn eller trollbøn i forbindelse med en symbolsk handling t.eks.: «jeg tar dig fra kjøt og ben og sætter dig i træ og sten».

At overføre tandverken paa et levende menneske gir folkemedicinen sig sjelden av med. Jeg saa det engang for 30 aar siden, og den som inbildte sig at han hadde faat verken overdrat, var ikke blid. Slikt er ogsaa kjendt fra Tyskland (56).

Naar tandverken overføres ved hjelp av noget som har med døden at gjøre, er det underforstått at den skal havne hos den døde. I en gammel svartebok fra Sogn nævnes at den vonde tanden skal gnies med en dødningetand, men dette og lignende bruk av dødningetanden er vel kjendt baade hos os og andre steder særlig fra ældre tid. I Tyskland har det været den tro at en da vistnok blir kvit verken, men en vil ogsaa miste tanden bakefter, og det kan jo være rimelig nok (57, 58).

I Lærdal, Sogn, gnir de den verkende tanden med et mandeben fra kirkegaarden, likesaa i Nordland, men her maa en lægge guldringen sin i pant naar en tar benet (59). I Baiern maa de bite i benet for at det skal hjelpe. Dødningebenet hjelper ogsaa for en hel del andre onder (60).

Mens en flis av likkrakken er almindelig boteraad for sti paa øiet, er en flis av selve likkisten god til at stange sig i tanden med for tandverk, dette er ogsaa kjendt blant finnerne i Nord-Norge, disse maa dog sætte flisen paa plass igjen naar de har brukt den, finnerne bruker ogsaa en flis av et gravkors. Dette er dessuten almindelig i finlandsk folkemedisin (61, 62). Storaker næver det ogsaa i sine samlinger. I Sogn tar de en rusten spiker fra en likkiste og sætter den i kirkedøren (63). I Nord-Frøya gjælder det at faa flisen fra kirkegaarden eller kirkegaardsporten, i Vinstra skal det være fra kirkedøren, mens i Finmark fra kirkedørstreskelen (64). Bang nr. 1018 har den raad at stikke sig med en naal som det har været sydd likklær med, men den maatte efterpaa kastes bort. Da fik en aldrig tandverk mere.

Ingen tandverkraad er vel saa vidkjendt over hele verden som at overføre verken paa et levende træ. Dette gjøres i Valders ved maning. En hugger øksen i træet under maningen, og den som har

tandverken blir da kvit den, dersom det tyter kvæ ut av træet men det almindeligste er at plugge tandverken ind i træet (65). Det var dette Paracelsus satte i system i begyndelsen av 1500-aarene. Han tok en flis av en hyld eller hassel, stak dermed tanden til blods og satte saa flisen ind i træet paa sin plass igjen og dækket den til med barken. Dette kaldes implantation. Jacob Grimm mener at dette grunder sig paa den tankegang at verken skal være over paa den vætte som bor i træet (66). Vi kjender denne indplugging som raad for bylder paa flere kanter av landet. De borer hull i træet, stikker litt av vaagen fra bylden ind i hyllet og lukker det med en træplugg. Det samme gjør de i Saaler, Gudbrandsdal og Nordmøre med litt av indholdet fra den hule tanden (67).

Stundom stikker de sig med en spiker stundom med en hesteskosøm, men oftest er det med en eller flere fliser av samme træ som tandverken skal plugges ind i. Det kan være en, tre eller ni fliser av samme træ, men sommetider maa det være av ni forskjellige trær. Naar en har stanget sig til blods, stikkes flisen eller flisene paa plass og dækkes over med bark, ofte bindes det en rød traad over. Dette stemmer saaledes med det som Paracelsus lærte. Samtidig læses gjerne en tandverkbøn fra en svartebok.

Like til det siste har det staat slike trær i skogene som ingen har turdet hugge ned. For den som fælder et tandverktræ faar al tandverken som sitter der. Det gjaldt derfor at vælge et træ som var litet utsat for at bli hugget ned. Det heter saaledes ofte at træet skal staa paa et sted som ingen kommer til. Hagemann fortæller fra Saltdalen at de fleste gammelkaller hadde et slikt træ i skogen, men her var troen den at naar træet blev fældt, fik den tandverken igjen som engang hadde slaat den ind i træet. En kunde derfor ofte høre folk klage og si: nei, naa har visst nogen hogget min tannfuru (68). Mange steder heter det at slike tandverktrær blir syke og stanser i veksten, nogen steder sier de at tandverken bare holder sig væk saa længe træet er friskt.

I Nordfjord maa en staa tidlig op en søndag morgen, ikke snakke med nogen, ikke smake mat, pirke sig med tre fliser av en frisk older og sætte flisene ind paa plass igjen, saa fik en aldrig tandverk mere, men det hjelper bare for første gangs tandverk. I Kaupanger, Sogn, bruker de ogsaa older, men samtidig med at flisene plugges ind i træet, legger de ind paa tanden en klut med karvet bladtobak og salt som har været utbløtt i brandevin, dette skal brændes op efterpaa. Ellers har de flere forskjellige slags tandverkstrær i bygdene. I Saaler og Saltdal er det furu (69), i Gudbrandsdal og flere steder nordpaa piletræ (70), i Undal og flere steder flogrogn (71), i Numedal og Sogn bjerk (72). Somme steder skal det være en «einstøding» eller «einstaka tre» d.v.s. et som staar alene. I Numedal og Hallingdal brukes ni stikker av ni forskjellige trær (73).

Folkemedicinen har ofte forkjærlighet for det sjeldne. Sommetider gjælder det at tandpinker skal ha egenskaper som det er van-

skelig at skaffe. En hesteskosom fra en sko som er gjenfunnet med alle sømme i, en flis fra et hus som er flyttet tre ganger eller en flis fra et lynsplintret tre (74). Dette sidste er kjendt baade fra Finmark og Tyskland (75).

Symbolske handlinger som har til hensikt at overføre sykdom paa dyr, har været kjendt fra oldtiden. Marcellus som levde i 400-aarene efter Kristus, kaldte det *insecatio*, et uttrykk som folke-medicinske forskere har beholdt. I vor folkemedicin er den slags kurer kanskje mindre kjendt end overføringen paa trær og livløse ting, men vi har likevel mange eksempler paa dette fra vore dager.

Ved disse kurer kommer en ting til, nemlig den særegne lægekraft som siden oldtiden har været tillagt somme dyr. Hunden som har været menneskets tro følgesvend gjennom tusener av aar, kommer her i første rekke. Hundetungens lægende evne omtales i Bibelen der det heter at hundene slikket saarene til Lasarus, og paa Vestlandet sier de «det er lyv i hundetunga» d.v.s. lægedom. At mane tandverken over paa en hund ved hjelp av noen mystiske ord paa en seddel som kastes foran hunden er det flere eksempler paa hos Bang (76). Ormen, lægekunstens gamle symbol omkring æskulapstaven, er ogsaa med blant tandverkraadene i vor folkemedicin. I Setesdal sier de «ormen lækjer» (77). I Strandvik legger de halvparten av et paa langs kløvd ormehode paa tandkjøttet, og i Hallingdal spiser de kjøttet av en orm som er «slaat for al menneskets ondskap» (78).

Et andet lægende dyr er frosken. Over hele landet er det likesom i Skotland og England en kjendt kur mot trøske at lægge en froskelabb paa tungen. *Frauda fætr* (froskeføtter, red.anm.) hørte med til de gamle nordmænds trolldomsmidler (79). At stikke sig til blods mellom tænderne med en tandpirker laget av froskeben er i Kistrand, Finnmark et boteraad for tandverk. Fra Gudbrandsdal fortæller Hjorthøy «nogle have og fundet sig vel ved at holde varm Edikke hvorudi en saadan Frøe er kogt under lukt Laag, i Munden for Tandpine» (80). I Nordland heter det at det skal hjelpe at slikke en padde under maven, og tandverken skulde vel da gaa over paa dyret. Da frosk og padde i folketroen er mand og kone hører dette til her. Dette at bruke frosk mot tandverk omtales allerede av Marcellus, og det er kjendt i tysk folkemedicin (81).

Katten hører ogsaa til de lægende dyr, men det findes neppe noget om at dette dyr eller noget av det har været brukt for tandverk. Derimot er det et enestaende eksempel fra Jæren paa at noget av en hest har været lagt paa den verkede tand, nemlig en spon fra hoven paa en uskaaren fole.

Saa har vi overføring av tandverk til livløse ting. I en gammel svartebok funden paa Kvarberg i Vaagaa lærer vi dette: «gakk på kirkegården og ta en sten ut av en grav og legg den paa den tann du har pinen i i omtrent 5 minutter. Ta den så ut igjen og legg den på samme rum som du tok den og si disse ord: takk for lånet, Probatum» (82).

I Elverum og Hallingdal fører de tandverken over paa en «jordfast stein» d.e. en sten som sitter fast i jorden (83). Disse stener har i folketroen en lægende kraft, men naar tandverken skal føres over i stenen, maa det gjerne maning til. I Elverum stikker de tandkjøttet til blods med en kniv og hugger denne i stenen med de ord: «her skal du sitte saa fast som fanden naar han fulgte skriveren paa tinget og voldte vrang ed». Den jordfaste stenen som tandverkraad er kjendt baade i Sverige og Danmark (84). Beslektet med den jordfaste sten er merkestenen eller grænsestenen mellom to eller flere eie-dommer, den kaldes somme steder for «deild». I Fyresdal blir folk kvit tandverken naar de biter i deilder (85). Ventelig gaar da verken over paa den onde vætte som skal færdes i nærheten av slike stener, deildegasten eller merkesgasten som den kaldes. Det var gjenfærdet efter folk som i levende live hadde flyttet en merkesten. Dette var nemlig en av de største synder som blev straffet strengt. Vedkommende maatte stadig gaa igjen og færdes i nærheten av det sted der synden var gjort. Merkestenen hjelper for tandverk baade i Danmark og Finland (86). Det er ogsaa spor av det i Tyskland. (87).

Det er en rekke symbolske handlinger som tar sikte paa at bli kvit tandverken. Tandpirkeren kan saaledes naar den er brukt, kastes i en fos, det gjør de i Hallingdal (88). I Numedal skriver de noget paa tre flatbrødstykker, tygger dem og svelger dem, eller de graver ned den tandstikker som de har stanget sig til blods med (89). Det at grave ned sykdomsstoffet er en kjendt kur for flere sykdommer baade hos os og andre steder, særlig brukes det for at bli kvit vorter.

Til folkemedicinens mest kjendte symbolske handlinger hører *mæling* (maaling) og *støyping* (molybdænomanti). Mælingen hører jo særlig til raadene for mosot, og støypingen setter vi helst i forbindelse med engelsk syke, svek (90). For ikke mere end omkring 20 aar siden blev den brukt til dette i Kristiania. Disse kurmetoder utføres gjerne sammen med læsning. Heller ikke den folkemedicinske odontologi er uberørt av disse. Den som skal mæle maa nemlig i Numedal ikke være tandløs (91), og støypingen brukes i Elverum som raad for tandverk. De støper da en blykule ned i vand, og dette har de siden paa den vonde tanden, men samtidig blir riktignok verken manet over i en gran som pleier at sture efter-paa (92).

Underlig er det at tandverken skal ha noget med skjæringen av neglene at gjøre. Hos romerne skulde det efter Ausonius være godt

at skjære neglene onsdag, men Jacob Grimm sier «Freitags nägel an Händen und Füßen geschnitten hilft wider Zahnweh». Paa Mandalskanten heter det: «Naar man har tandpine skal man klippe neglene av sig paa fredag eller søndag, da gaar den bort» (93), og det samme gjælder paa flere andre steder (94).

Vi har flere ganger set at det samtidig med de sympatetiske tandverkraader læses en tandverkbøn. I disse bønner nævnes ofte de hellige personer (95). I den katolske tid maatte selvsagt jomfru Maria holde for (96). Fra midten av 1700-aarene har vi fra Gudbrandsdalen denne bøn: «Job satte sig paa sten og klaget sig for sine tænder: jeg angrer at mine tænder kom itu. Kom Jesu moder Maria»:

*ta vann i munn
sputt i grunn,
det skal bli bot i samme stund
i tre navn.*

Stenen er sikkert ment som jordfast, det kan vi slutte av en svensk paralel (97). I flere middelalderlige tandverkbønner paa latin er det ogsaa en sten som den hellige person sitter paa, saaledes i den middelengelske lægebok utgit av Fritz Heinrich: «Dominus noster ihesus christus supra petram marmoream sedebat» o.s.v. (98).

Sta. Apollonia

At tandverken i den katolske tid maatte ha sin egen helgen, er ikke mere end man kan vente sig naar det gjælder et saa almindelig onde. Vernehelgener mot sygdom hadde de i alle land. I middelalderen var saaledes meldroieforgiftning, ergotismus, som voldes av en sopsygd paa kornet, en utbredt plage i hele Europa uten at nogen hadde anelse om aarsaken. Denne var helliget til St. Antonius. I 1300-aarene hadde vi et St. Antonskloster i Bergen der de tok imot slike syke, de blev selvsagt bra igjen saasnt de fik rent brød. Vi har endnu sygdomsnavnet antonseld til minde om dette.

Tandverkens vernehelgen var den hellige Apollonia. Denne helgeninde blev brændt i Alexandria i 249 e. Kr. efter at alle hendes tænder var blit revet ut av boddelen. Hendes navn er knyttet til den 9de februar og har staat i vore almanakker like til for faa aar siden da alle de gamle helgennavn ble fjernet. At hun har været gjenstand for dyrkelse har vi flere beviser for. I en gammel lægebok fra omkr. 1520 findes en tandverkbøn hvor hun er med; den lyder saa:

«Skriff paa eth hanbreth stöckæ bly: job idrasson + iob zarobatos + job tha nobrattos + in nomine patris et filii och less v pater noster och aue maria, gud thyll loff och saneth Apollonia» (99).

Besværgelsesformer med Apollonias navn findes i mange land, i Danmark (100), i Sverige (101), i Holland (102). I Reinhold Köhler er det særlig spanske og franske formler (103).

Figur 1. Tittelblad til Breviarium Nidrosiense, Paris 1519, fra Universitetsbiblioteket i Greifswald. De tre mindre billeder nederst paa tittelbladet er: til venstre d.h. Apollonia med tængen, i midten Vorherre og til høire d.h. Veronica med svetteuden.

Ogsaa en billedlig fremstilling av den hellige Apollonia har vi fra den samme tid som tandverkbønnen i lægeboken fra Vinje, nemlig paa det nyfundne tittelblad til Breviarium Nidrosiense som blev opdaget i 1912 (104). Brevariat blev trykt i Paris i 1519, delvis bekostet av erkebiskop Erik Walkendorff som derfor har sit vaaben og sine initialer under billedet av St. Olav (figur 1) (105).

Tandlæge John Wessler i Stockholm som har gjort d.h. Apollonia til specialstudium, har fortjensten av at ha fremdrat dette Apolloniabillede som han anbefaler til symbol for Den norske tandlægeforening (106).

I det danske nationalmuseum er det et billede av Apollonia som har tilhørt Nordlunde kirke. Her er hun avbildet med en diger tand i tængen (107). I Brunby kirke i Skåne findes det et hvælmaleri fra slutten av 1400-aarene som har benyttet Apolloniamotivet (John Wessler).

Job

Man legger uvilkaarlig merke til at Jobs navn ofte forekommer i tandverkbønnene og det baade i de norske og i de fremmede. Denne bibelske person er formelig blit til en tandverkhelgen, han ogsaa. Grunden hertil er at Job klager over alle de «ormer» som plager ham (108).

I Saaler tok den som hadde tandverk «eldføre» med sig og gik til en nordrinnende bæk, der slog han varme, og mens knusken brandt, tok han vand i munden og læste denne tandverkbønnen tre ganger:

*Job sto på steiner og gjorde rein sine sure bein
da kom n' Krestus gåendes: «Hår står du her og gjer?»
«Ta vatn i din munn og sprut det i grunn
så blir du go i samme stund» (109).*

Slike formler skrives ogsaa paa lapper som saa tygges og enten svelges ned eller brændes efterpaa. Dette kaldes at «skrive for tandverk», men det skal ogsaa bare hjelpe for første gang en har den. I Aurland, Sogn, har de denne som ikke før er trykt:

*Job sat ved kirkelede, vrei og vatt sine hender
Jesus sa: «kvifor vrir du dine hender?»
«eg har vondt i mine tenner,» sa Job.
«ta vatn ved havets bunn
så blir du god att i same stund.» (110)*

Læse i brændevin og skrevne formler

Læse i brændevin for tandverk hører ogsaa til disse kurer, men brændevinet blir efter læsingen hat paa den vonde tanden (111).

Storaker fortæller om en som var nysgjerrig efter at se det som stod skrevet paa en slik lap han hadde tygget paa efter at den var utblødt i brændevin. Han tok den ut, og læste bare ordene: fanden hjelpe dig (112). At fanden ofte er med i tandverkformler er ikke mere end rimelig (113).

Skrevne formler for tandverk bæres ogsaa paa kroppen som amuletter. Sommetider skrives de paa flatbrød som den lidende spiser eller spytter ut paa varmen (114). Foruten at «skrive for tandverk» ved at opføre en formel paa papiret er det en anden metode som kaldes at «skrive av» eller «skrive bort» tandverken. Her gjelder det at forminske verken til det ikke blir noget igjen av den, og det gjøres ved øverst at føre op et mystisk ord med 9 bokstaver og nedenunder for hver linje at ta bort en bokstav indtil det ikke blir nogen igjen, t.eks.

Katalibus
Katalibu
Katalib
Katali
Katal
Kata
Kat
Ka
K

Lappen med en slik «avregning» hænges enten paa den lidende som en amulet eller lægges paa tanden. Metoden er i slekt med maalingen som regner fra «nie» til «inkjevetta», og meningen er at ondet skal forsvinde ved denne symbolik. Det hellige og undergjørende nital har ogsaa lægedom i sig.

REFERANSER

1. Diplomatarium Norveg. II, 364.
2. J. Qvigstad, Lappischer Aberglaube, nr. 59.
3. Codex Fris. 29.
4. Fornald. Sögur Nordrl. I, 336.
5. Ellers er det ikke netop saa meget overtro med tænderne. Hvorfor de i Telemark er saa rædde for at «mara» eller «tussa» skal tælle tænderne, har jeg aldrig kunnet faa greie paa.
6. Tov Flatin, Gamalt fraa Numedal III, 8; Mjaatveit, Gamalt fraa Hordaland 40, 46.
7. Höfler, Volksmedizin und Aberglaube in Oberbayern 92.
8. Medicinalberetningen 1897, 101.
9. Biskupa sögur I, 78.
10.) Plinius, Naturalis Historia ed. Mayhoff XXI, 140; Dioskurides ved Berendes, Leipzig 1897, IC, 1. fg.); Fossel, Volksmedizin und medizinischer Aberglaube in Steiermark 78; Schübeler Viridarium Norvegicum II, 292; van Andel, Dutch Folk-Medicine, Janus 1910, 701; Hovorka und Kronfeld, Vergleichende Volksmedizin II, 833; J.V. Broberg, Bidrag från vår folkmedicins vidskepelse 6.
11. Dioskurides XXX, 27 og 22.
12. Folkevennen 1859, 465 og 1862, 393; Maal og Minde 1913, 46; 1914, 45; 1915, 230; Mjåtveit ang. st. 40; Tov Flatin, Gamalt fra Numedal III, 8.
13. Kotisetu 1910, 76.
14. Hovorka u. Kronfeld II, 828.
15. Tov Flatin, Gamalt fraa Numedal III, 8.
16. Bø i Telemark ved Moltke Moe.
17. Axel Olrik, Mytherne om Loke, Maal og Minne 1911, 582.
18. O. Nicolaissen, Fra Nordlands fortid, I, 13; Quigstad anf. st. 60.
19. Fossel ang. st.
20. J. Wellhausen, Skizzen u. Vorarbeiten III, Reste arabischen Heidentums.
21. Maal og Minne 1912, 116.
22. Saken er i vor tid blit behandlet av professor Walther Bruck i serien Kulturgeschichte der Zahnheilkunde III, Die Historie vom gülden Zahn eines schlesischen Knaben, Berlin 1920.
23. Fra etruskiske gravfund stammer guld kronede tænder som nu gjemmes i italienske museer. Disse viser en høit utviklet teknik som dog i middelalderen maa være gaat i glemmeboken, da vi ellers, bortset fra dette schlesiske kunststykke, aldrig hører noget om slike guld tænder.

24. Østgaard, En Fjeldbygd 1883, 85; G.T. Holm, Nogle Optegnelser paa en Reise i Sandsvær 1751, Thaarups Magazin 1797–1801, 95; Runa V, 95; Rietz Ordb. 373, b). Johan Fritzner (Arkiv f. nord. filol. 1885, 161.
25. Hålf's saga, Bugges utg. 11.
26. Forh. i det n. med. Selskab 1885, 197; Aarb. F. nord. Oldk. 1911, 176 fg.
27. Fonahn, Om orm og ormemedler 4.
28. Bang nr. 1201. Danmarks Trylleformler nr. 420–422, 435.
29. Wald-und Feldkulte I, 14.
30. Hovorka u. Kronfeld II, 848–849.
31. Av de norske folkenavn paa Hyoscyamus viser *sømngras* den narkotiske virkning. *Trollgras* gir den giftige virkning likesom den sjeldnere *fallurt*. Det danske navn *bulmeurt* som er blit hængende igjen i norske floraer, kan det efter norsk sprogfølelse ikke forbindes nogen mening med.
32. Cockayne, Leechdoms, Wortcunning and Starecraft of Early England II, 51.
33. Ein mittelenglisches Medizinbuch herausg. V. Fritz Heinrich s. 70.
34. Topografisk Journ. F. Norge h. 31, 154.
35. Flora Norvegica II, 10.
36. Hovorka u. Kronfeld II, 838; van Andel, Janus 1910, 738; Black, Folk-Medicine 32, 38.
37. Den lægebok som tilhører Kristoffer Frimann Hjeltnes, har aastallene 1574 og 1626 og er kanskje egentlig to forskjellige bøker.
38. Schübeler, Viridarium I, 257.
39. Wille, Beskr. over Sillegjord 122.
40. Islandsk lægeb. utg. av Kålund 19.
41. Wilse, Beskr. av Spydeberg 439 og tilægget 30, 33.
42. Quisling, Overtroiske kure og folkemedisin, 35.
43. Fossel 110.
44. Hovorka u. Kronfeld II 836.
45. van Andel, Janus 1910, 737.
46. Islandsk lægeb. V. Kålund 18.
47. Heyerdahl, Urskogs Beskr. 167.
48. Hovorka u. Kronfeld II, 855.
49. Hovorka u. Kronfeld II, 837, 841.
50. Wilse, anf. st. 109; J.A. Krogh, Efterretn. om Nordfjord i Topografisk-statistiske Samlinger II, 250; Bang, Hexef.nr.1002.
51. Black, anf.st. 182 og 183.
52. Kristina Frølich, Lægende urter, deres indsamling og bruk s. 75.
53. van Andel, Janus 1910, 740.
54. Livius VII, 3; Odysseen V, 349.
55. Bang nr. 989I, 1011.
56. Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart, nr. 178, 526.
57. Svartebok fra Sogn, De Heibergske samlinger, Amble.
58. Bang nr. 357; Klemming, Låke- och Örteböcker från Sveriges medeltid 228; Schleisner, Island undersøgt fra lægevidenskabelig standpunkt; Black, Folk-Medicine 86; van Andel, Janus 1910, 740; Wuttke nr. 527; Hovorka u. Kronfeld II, 845
59. O. T. Olsen, Norske folkeeventyr og sagn.
60. Folkevennen 1859, 450; Bang, Hexef. Nr. 366-1369; Hallv. A. E. Bergh, Nye Folkeev. Og Billeder fra Norge, 1886, 131; Medicinalberetn. 1895, 299; Hagemann, Blant Lapper og Bumænd, 102.
61. Qvigstad nr. 304.
62. Antti Valve i Suomen Hammaslääkäri-Seuran Tomituksia Bd. IX, 1912, særtrykket s. 8 fg.
63. Antti Valve 12; Wuttke nr. 135, 351.
64. Helland, Norges land og folk, Finm. amt II, 258.
65. Segner fraa Bygdum 1, s. V.
66. Deutsche Mythologie 3, 982.
67. Norvegia 196; Langset, Fraa Nordmøre 37.
68. Hagemann 102.
69. Norvegia 197; Hagemann 102.
70. Bang nr. 988; O. Nicolaisen, Fra Nordlands Fortid I, 16.
71. Schübeler, I, 502
72. Tov Flatin, Gamalt fraa Numedal IV, 40; Heiberg.
73. Bang nr. 1010, jfr. Antti Valve 22.
74. Saltal, Storakers samlinger.
75. Leem 490; Wuttke nr. 121, 490, 526), men det skriver sig oprindelig fra Plinius (XXVIII, 46).
76. Bang, nr. 998, 1108.
77. Skal, Gamalt or Sætesdal III, 143.
78. Bang nr. 481.
79. Norges gamle love I, 351. *Frauda fætr*: froskefotter. Nytt til trolldom, ifølge gammalnorsk ordbok.
80. Beskr. over Gudbr. I, 70.
81. Hovorka u. Kronfeld II, 843.
82. Avskrift ved statsdyrlæge Tillier.
83. Bang nr. 1005.
84. Hylltén-Cavallius, Wärend och Wirdarne I, 416; Ohrt, Danmarks trylleformler nr. 346, 440, 416, i flere av disse er ordet «jordfast» forvansket.
85. Quisling, Overtroiske kure 35.
86. Ohrt nr. 416; Antti Valve 21.
87. Wenn eine Frau auf dem Marksteine eienes Scheidenweges ihr Kind stillt, bekommt es nie Zahnweh.» Jacog Grimm, Deutsche Mythol. 4, III, 472
88. Bang. Nr. 1010.
89. Tov Flatin, Gamalt frå Numedal III, 1; sml. Bang nr. 1149, 1152, 1022.
90. Bang nr. 848.
91. Tov Flatin III, 17.
92. Sigurd Nergaard, Segner frå Elvrom 154.
93. Folkevennen 1862, 463.
94. Storaker, Tiden 40.
95. Bang nr. 95.
96. Bang 214, 227.
97. Hylltén-Cavallius I, 416.
98. Den middelengelske lægebok utgit av Fritz Heinrich, 122.
99. Dette gamle manuskript blev fundet under koret i Vinje kirke i Telemark da denne blev revet ned i 1796. Det tilhører nu Kristiania katedralskoles bibliotek.
100. Ohrt nr. 392, 393; jfr. Ellen Jørgensen, Helgendyrkelse i Danmark 134.
101. Medelanden från Örebro Läns museum ved Heurgren 51.
102. van Andel, Janus 1910, 744.
103. Reinhold Köhler, Kleinere Schriften II 547.
104. Tidligere kjendte man bare tre eksemplarer av denne sjeldne bok, to i Danmark og et i Stockholm, men alle tre var uten titelblad. Saa opdaget dansken Lauritz Nielsen et fjerde eksemplar i universitetsbiblioteket i Greifswald som heldigvis hadde titelblad. L.N. har offentliggjort sit fund i Nordisk tidsskrift för bok- og bibliotekväsen 1914 under titelen Nye Oplysninger om to danske (!) Palæotyper.
105. Ericus Walkendorff Archiepiscopus Nidrosiensis, Apostolicae Sedis Legatus.
106. Tandlæge John Wessler i Stockholm som har gjort d.h. Apollonia til specialstudium, har fortjensten av at ha fremdrat dette Apolloniabillede som han anbefaler til symbol for Den norske tandlægeforening. I Den norske tandlægeforenings tidende juli 1917 har han ogsaa levert en del andre Apolloniabilleder. Hans Apolloniasamling omfatter foruten større malerier henvend 100 mindre billeder av helgeninden.
107. Se J.W. Johnssoms artikkel Dansk Folkemedicin om Tandpine i Fra dansk Folkemindesamling III, 1910, 19 fg.
108. Jobs bok 7,5.
109. Norvegia 179.
110. Heibergske saml.
111. Huus, Om Kvinden 101.
112. Folkevennen 1862, 468.
113. Bang nr. 87, 1366, 1208.
114. Bang nr. 1151, 1527, 1126, 1016, 798.

Klokka 0000 på utgivelsesdato
www.tannlegetidende.no